

Розділ I. ДИНАМІКА КУЛЬТУРИ. КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ. КУЛЬТУРА ТА ТРАДИЦІЇ

УДК 2-184.2+2-283

Н.О. Стратонова

ВІДОБРАЖЕННЯ ТА ОСМИСЛЕННЯ КИЄВОРУСЬКИМИ КНИЖНИКАМИ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ

Актуальність дослідження. Питання вивчення релігійного феномену завжди відіграло суттєву роль у культурі українського народу протягом всієї історії його існування. Нова парадигма вивчення релігійності давніх слов'ян зумовлює розгляд літератури Київської Русі не лише крізь призму християнства, а й стимулює звернення до витоків дохристиянської релігійності. Відтак, дана тема залишається актуальною і потребує подальшого вивчення.

За останній період у науковій літературі можна зустріти лише поодинокі праці вітчизняних релігієзнавців, істориків та філософів, присвячені вивченню питань взаємозв'язку дохристиянських та християнських елементів у віруваннях наших пращурів. Щоправда, дана тематика висвітлена в контексті наукових зацікавлень вчених, і києворуській літературі присвячено лише поодинокі праці.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблем взаємовідношення дохристиянських та християнських вірувань українського народу у їх переплетенні з православним культом розроблено в працях сучасних науковців: А. Голуба, Т. Горбаченко, Л. Конотоп, Г. Кулагіної, О. Сагана, О. Шуби, П. Яроцького.

Грунтовними дослідженнями духовної спадщини України-Русі, її філософської думки стали роботи А. Бичко, В. Горського, Ю. Федіва. Слід належним чином відмітити й праці українських релігієзнавців та філософів – В. Бондаренка, М. Заковича, Я. Любимова, І. Мозгового, П. Кралюка, О. Крижанівського, В. Пашенка, П. Сауха, А. Чернія. В їх науковому доробку знайшли узагальнення методологічні та релігійно-філософські засади релігії в Україні, а також досліджуються окремі питання впливу релігії на духовну культуру українського етносу, що має важливе значення для розуміння особливостей українського національного менталітету.

Метою даної статті є аналіз взаємозв'язку дохристиянського та християнського світоглядів у літературі Київської Русі XI-XIII ст.

Завдання: розкрити характер співвідношення дохристиянської і християнської релігій; виявити окремі аспекти взаємовідношення вищезгаданих феноменів у літературі Київської Русі зазначеного періоду.

Основний зміст статті. Духовність українців формувалась на основі поєднання язичницьких і християнських вірувань, язичницького побуту і християнського офіціозу. Без сумнівів, уважне вивчення даного релігійного аспекту є необхідною умовою реконструкції дохристиянського світогляду як книжника XI-XIII ст., так і давнього населення України загалом.

Християнізація Русі, будучи «доступною» нам у писемних пам'ятках та археологічних джерелах, постає як багатогранний феномен, очевидний в основних його проявах і доволі складний для розуміння, якщо розглядати в ньому глибину й відвертість особистого досвіду наших предків. Природно, що утвердження нової віри не могло об'єктивним чином створити «рівномірний» і однаковий для всіх суспільних прошарків християнський світогляд. Кожен народ по-своєму переживав християнство, відповідно і кожна верства суспільства мала свій ключ до нього, або, принаймні, свої відтінки.

У будь-якому суспільстві культура будучи «відповіддю» на потреби особистості, групи або суспільства, виконує низку життєво важливих функцій. В переламні епохи суспільство перебудовується, модифікуючи притаманні йому культурні інститути. Проте воно не може «примусити» себе повністю відмовитись від них. Поза культурою суспільство деградує як соціальний організм. Древня Русь, прийнявши християнство як нову культурну традицію, не могла ним заповнити весь простір колишньої хронологічно дохристиянської культури. Відповідно ті соціальні інститути, завдання яких – задоволення найважливіших соціальних потреб, могли набути християнських рис лише поступово.

Русь доволі швидко стала християнською державою. Проте в просторі культури відбувався поступовий розподіл між «галузями», зайнятими новою релігією Христа та старою язичницькою вірою. Нішею, яку заповнили обидві «галузі», було літописання, причому дохристиянські вірування часто мали неусвідомлений характер. Тим не менш, можна стверджувати, що у жанрі історичної прози Київської Русі помітний пріоритет літературності. Найбільш вагомий матеріал для реконструкції релігійно-історичних уявлень древньоруських літописців становлять релігійні міркування й ремарки, внесені в літописне оповідання, ліричні відступи та описи дохристиянської релігії, запропоновані як свідомо критика язичництва, або як такі, в яких характер відображення дохристиянських поглядів древньоруського книжника є неусвідомленим. Вважаємо, що подібні міркування слід вважати великими семантичними одиницями, які використовували літописці.

На основі літописних пам'яток Київської Русі є можливим здійснити цілісну філософсько-релігієзнавчу картину світу книжників. До найбільш стійких вірувань можна віднести уявлення про пантеон богів, духів, елементи демонології, вірування в потойбічне життя, роль відправників культу в житті тогочасної Русі та їх вплив на деякі прошарки суспільства тощо. Це свідчить про те, що не лише археологічні дані можуть дати нам відомості про дохристиянські вірування давнього населення України. Літописні джерела пропонують більш повну картину поглядів книжників на світ, його аналіз та переосмислення певних цінностей. Всі дохристиянські уявлення, що існували в світогляді давньоруських літописців, впливали на сприйняття й відтворення ними фактів реального життя.

Руський книжник був відкритий світові, він жив його турботами та тривогами. Він безсумнівно прийняв істини християнської православної віри, і не влаштував богословських суперечок й не писав філософських трактатів. Спільна справа книжників – заклик до праведного, православного життя. І не лише агіографічний жанр, а й літописи, повчання, подорожі до святих місць, а також «історичні» сказання візантійського походження – все насичене енергією проповідництва; інших смислів книжність не шукала. Саме тому зв'язок книжності та святості на Русі є доволі міцним: Слово, сказане та записане, супроводжує жертвний подвиг, або життя – святе, монашеське, засноване на добровільному терпінні, віддаленні від сімейного життя, богомолінні, злиденності тілесній, але багатстві духовному. Грунт, на який падали зерна православної книжної мудрості, боги, герої, друзі, вороги суттєво відрізнялись від тих, що склались як у давньоримській культурі часів виникнення християнства, так і поміж варварських племен Західної Європи періоду християнізації. Даний процес у X-XIII ст. складався без особливого впливу християнства; він мав у підґрунті розроблену міфологію, багату на різноманітні характери богів та героїв (Одін, Локі, Хельгі, Сігурд, Атлі, Гудрун, Сванхільд). Тривалий шлях культури від міфу до епосу з діючими культурними героями і різноманіттям богів є безумовно культурною та соціальною формою впорядкування епосу. Він свідчить про високий рівень його самоідентифікації: осмислення себе через діяння своїх культурних героїв, що борються із силами зла та перемагають їх на честь своїх богів. У вітчизняній міфології ні про пантеон богів, ні про культурних героїв та міфологічну історію практично немає жодних свідчень. Панування дивів, русалок у народному епосі може означати не те, щоб у віруваннях народу ще не встигли скластись більш вагомими герої, а те – що ці герої не отримали більш чітких форм у поезії епічній і тому з часом забулись, залишивши після себе супутників, так би мовити, збірну дрібноту народної міфології. Імена слов'янських богів відомі з «Повісті минулих літ», проте це лише імена богів. Автор «Повісті» – книжник-християнин, а його позиція – анти язичницька, така, що засуджує язичницькі нововведення Володимира. Щоправда, сліди слов'янського міфу знаходяться і в повчаннях проти ворожої релігії, і в життєписах, і в історичних переказах. Східнослов'янські писемні джерела, у яких згадуються язичницькі міфологічні постаті, виразно розподіляються на два кола – літописи та церковні повчання. Протиставлення це базується не лише на генетичних витоках текстів (певною мірою світська домінанта літописів та абсолютна церковна домінанта повчань), але й, по-перше, на оцінному ставленні автора до описуваних фактів та, по-друге, у суттєвій розбіжності щодо самого кола фактів. Так, літописи подають свої свідчення певною мірою «відсторонено», у вигляді констатацій (пор.: кляшася Перуном богом своим, и Волосом скотыим богом) [1; 32], тоді як церковні повчання сповнені оцінних характеристик: «но и ныне по украинах молятся проклятому богу их Перуну, сего не могут ся лишити проклятого ставленья вторыя трапезы, менимая роду и рожаницы» [3; 94].

Шлях західноєвропейської культури, що розгорнула систему критики язичництва та масову пропаганду християнства, в лоні якої складалась християнська схоластика й розвивалось богослов'я, а разом із тим розширювався і раціоналізувався книжний світ західного середньовіччя, залишився байдужим та непотрібним для руської культури, що отримала новий архетип – монаха-книжника. Останній, перебуваючи на межі двовір'я та християнської книжності, намагався, слідуючи книжним зразкам, осмислити своє життя по-християнськи, сприяючи тим самим розповсюдженню християнства. При цьому не було жодних перепон чи моральних установ всередині єдиного цілого руської культури. Зовнішні причини, як от, необхідність протистояти чужому язичництву (монголо-татарам), втрата Візантією свого впливу та «зрада» греків (Унія), падіння Константинополя – запобігли заглибленню руських книжників у власні протиріччя. Історичні особливості формування християнської культури не могли вести Київську Русь шляхом напруженого протиборства народного язичництва та християнської книжності. Вона знайшла своєрідність у створенні власної книжної культури. І «Слово о полку Ігоревім», і перші літописні зводи, і життєписи святих – самобутні творіння руського духу – об'єднали в собі рівною мірою як епічні, так і християнські основи. Культурно-історичний синтез язичництва та християнства успішно відбувся на Русі, і став для неї настільки природнім зразком та настільки міцним щитом від західноєвропейської раціоналізації, що до другої половини XVII ст. включно, змінити його нікому не вдалось.

Проблема взаємовідносин літератури й дохристиянських вірувань у Київській Русі – це проблема співвіднесення двох світоглядів та двох художніх методів, що, часом, повністю співпадали, або розходились за своєю принциповою непримиримістю. Досліджуючи відображення дохристиянського світогляду в літературі Київської Русі, слід, перш за все, звернути увагу на ставлення автора до історичної дійсності, на те, як він оцінював події та особистості. Морально-філософська теорія християнства, що підтримувала ідеологію правлячої ланки суспільства, потребувала інших життєвих ідеалів, іншого ставлення до життя, інших якостей людини, ніж ті, що пропонувала дохристиянська релігія. Замість активних якостей героїв, релігійна теорія потребувала пасивних «добродійностей» – смирення, покірності «божій волі» та владі; щастя вчила шукати не на землі, а в майбутньому вічному житті. Показати боротьбу в літературі Київської Русі двох ворожих один

одному світоглядів – означає наблизитись до визначення сутності проблеми взаємовідносин дохристиянського на християнського начал у творчості авторів.

Прагнучи до реалізму, книжники зображали події у повній дійсності до їх перебігу («Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис», повчання проти язичництва), проте, коли перевага надавалась ідеалістичній філософії історії, запропонованій релігією, або емоційних частин тексту (знищення ідолів, «повстання волхвів» у «Повісті минулих літ», загибель Бориса та Гліба, агіографія тощо), автор звертався до народної мови і дохристиянського світогляду. Взаємозв'язок дохристиянського й християнського світоглядів у творчості книжників спостерігається в гострі моменти життя держави, коли загальна небезпека загрожує її свободі та незалежності, або під час перебігу суспільно-політичних подій, в яких були зацікавлені широкі верстви населення. Так, народність «Слова о полку Ігоревім», його глибоке внутрішнє споріднення з фольклором полягає не в тому, що книжник запозичив окремі художні прийоми усної поезії, а в тому, що його протест проти князівських міжусобиць, скорбота за Руською землею, на яку «погани с всех стран приходяду с победами» [4; 375], відображали перш за все інтереси тих «ратаев», які від «княжих крамол» «ретко кикахуть». Встановлення внутрішньої спорідненості давньоруської літератури з дохристиянським світоглядом викриває характер її народності. Як бачимо, вже перші пам'ятки руської писемності показують, що дописемна мова мала виключно багату лексику, органічно притаманну їй виразність, стійку військову, юридичну та дипломатичну фразеологію. Елементи всіх цих різновидів живої руської мови, що формувались поза книжністю, можна спостерігати у древніх документах, пам'ятках законодавства, літописах, а також, у художній літературі Київської Русі XI-XIII ст. Вивчаючи книжну мову Русі в пам'ятках літератури, відмічаємо в ній не лише точність та ясність, а й особливу виразність і образність. Загальна причина злиття дохристиянського та християнського світоглядів у літературі Київської Русі полягає в тому, що остання за допомогою язичництва відображала загальнонародні інтереси. Дане явище повинне було включати в себе вміння книжника вловити те нове в історичній дійсності, що відповідало б інтересам народу і відобразити це нове в художній формі.

У християнізованому літературному епосі руського середньовіччя (в житях, легендах) місце «чарівних» сил займають християнське «божество» та «святі», з однієї сторони, і «диявол», «чорт» – з іншої. Проте заслужити допомогу перших та перемогти других людина може вже не через активні якості, а через пасивні «добродетелі», обов'язкові для християнського кодексу суспільної й індивідуальної моралі; серед них на першому місці – смирення, терпіння, всепрощення, відмова від мирських радощів. Так, образ героя в літературному епосі, якщо він послідовно дотримується цієї ідеології, знижується: герой стає не реально діючою силою, а покірною божествам істотою, яка зносить всі страждання для того, щоб заслужити вічне життя після смерті. Зближення дохристиянського та християнського світоглядів у літературі не було випадковістю. В міру того, як висувались нові завдання історичних оповідань, змінювалось і ставлення до язичництва, як джерела свідчень, оцінок та художніх засобів. Це безпосередньо відобразилось і в літературі. Літописання XI-XII ст., об'єднане в «Повісті минулих літ» за своєю ідеологічною цілеспрямованістю було своєрідним ґрунтом для встановлення тісних зв'язків із простим народом, особливо з його історичним епосом. Історія створення літописного зводу, «Повісті минулих літ», підтверджує, що на різних етапах свого складання цей звід звертався до язичництва як до джерела свідчень, з однієї сторони, та як до ідейної опори – з другої. Проте не можна не враховувати того факту, що світогляд літописців з часом все тісніше пов'язаний з філософією християнства. На новому рівні історичної свідомості літописці глибше оцінюють державну діяльність князів; приділяють увагу їх міжнародній політиці тощо. Разом із тим, норми християнської філософії вводять в оповідання літописця-автора чуже для дохристиянських норм ідеалістичне витлумачення подій, де сили потойбічного світу втручаються в долі народів та окремих людей. Щоправда, чим віддаленіша від літописця епоха, яку він розглядає, тим частіше звертається він до народних вірувань. Саме тому дохристиянський період руської історії містить найбільше матеріалів усного походження. До XIII ст. включно літописці звертались у своїх творах до віри в чаклунство, якою була пронизана дохристиянська релігія. І як би часто не нагадував літопис читачам про те, що «біси» та їх представники на землі – чудесники, волхви – всі вона спадкоємці диявола, і що справжній бог – «єсть на небеси, седяй на престоле», – все ж «бесовское наущение» [2; 61] для книжника реально існувало. Саме тому літопис зберіг поряд з описами реальних подій, сліди релігійних забобон, в яких людина залишається безпомічною перед силами природи. І боги волхвів, і бог літописця однаково втручаються в долю людини; і та обставина, що літописець називає «бісами» богів «поганої», дохристиянської Русі, а істинним богом – лише християнського, ще не свідчить про принципову різницю між його світоглядом та твердженнями волхвів, які він спростовує. Відповідно, міф про створення людини (під 1071 р.), і розповідь про «навьих» – є свідками існування залишків того світогляду, що вселяв у людину думку про покірність долі та необхідність звертатись за допомогою до волхвів-чудесників, які знали волю богів і вміли їх втихомирювати.

Ідеалістичні основи дохристиянської міфології не протирічили християнській філософії літописців, навпаки, обидва явища виводили людину за межі дійсності. Метод книжника залишався однаковим, не зважаючи на те, чи змальовував він появу «навьих», чи «небесних воїнів» серед справжніх людей. Характерним є те, що в жодній літописній пам'ятці XI-XIII ст. немає слідів цієї віри в «богів» або «бога», який втручається в перебіг історичних подій. Любов до Батьківщини та військова честь, мужність, винахідливість, військова хитрість – ось все те, що виручає в боротьбі з ворогами дружину і князів, «поганих» та тих, хто прийняв християнство. Єдиним виключенням є розповідь про смерть Олега, передбачену волхвом.

Висновки. Таким чином, заперечуючи власне язичництво, відокремлюючи себе разом з іншими православними народами від «латинян» та «еретиків», Русь утверджувала свою самобутність через прийняття християнства. Саме цей процес мав свій вплив і на внутрішній розвиток міфологічної свідомості народу, що

пришвидшило появу епосу в його героїчному та київському циклах, куди легко, проте дозовано прививались християнські обрядові принципи та цінності.

Книжність візантійсько-болгарського кола передавала Русі готові та ясні істини, і першими їх засвоїли руські книжники як зразок для власного життя. Саме практична, свято-подвижницька ідея стала основою руської книжності. Видима легкість засвоєння народом зовнішньої сторони православ'я разом із епічними структурами не поставила перед культурою проблеми свідомого, довгого та організованого протистояння нової віри старій народній язичницькій мудрості, представниками якої залишилась «збірна дрібнота народної свідомості», бо сама народна мудрість у своєму епічному оформленні прийняла обрядові принципи православ'я.

Дана особливість поєднання одночасно народної епічної творчості з засвоєнням принципів християнської віри, перш за все пояснює феномен двовір'я не як накладання однієї, християнської культури на іншу, язичницьку, з наступним процесом її витіснення та виживання двовір'я за типом західноєвропейських культур, а формує одразу «двовірну культуру», залишаючи обидва цих потоки відкритими один одному.

Список використаної літератури

1. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей [предисл. Б. М. Клосса]. – М. : Языки русской культуры. – Т. 2 : Ипатьевская летопись [Репринт. изд.]. – 1998. – 648 с.
2. *Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов* // Летописи русской литературы и древности [изд. Н. Тихонравовым]. – М. : Типография В. Грачева и комп., 1862. – (Т. IV). – С. 83–112.
3. *Слово св. отца нашего И. Златоуста о том, како первое погани веровали в идолы, и требы им клали. Имена им нарекали* / Н. Гальковскій // Борьба христианства съ остатками язычества въ древней Руси : (Древнерусскія слова и поучения, направленные противъ остатковъ язычества въ народѣ). – М., 1913. – Т. II. – С. 55–63.
4. *Слово о полку Игореве* // Памятники литературы Древней Руси : XII век / [вступ. ст. Д. С. Лихачева ; оформ. худож. В. Вагина]. – М. : Худож. лит., 1980. – 704 с. – С. 373–389.

Резюме

Розглянуто літературу Київської Русі крізь призму взаємодії та взаємовпливів християнського й дохристиянського світоглядів, показано характер співвідношення дохристиянської та християнської релігій; виявлено окремі аспекти взаємовідношення вищезгаданих феноменів у літературі Київської Русі XI–XIII ст.

Ключові слова: дохристиянський світогляд, християнство, література Київської Русі, книжник.

Summary

Stratonova N. Reflection and comprehension of Kievorussian bibliognosts of pre-Christian beliefs

The purpose of this article is to review the literature of Kievan Rus' in the light of interaction and mutual influence of Christian and pre-Christian worldviews; to open and show the character of the relations of pre-Christian and Christian religions; to reveal some aspects of these relationships in the literature of Kievan Rus in XI–XIII centuries.

Key words: pre-Christian worldview, Christianity, literature of Kievan Rus, the scribe.

Аннотация

Стратонова Н.О. Отображение и осмысление киеворусскими книжниками дохристианских верований

Рассмотрено литературу Киевской Руси сквозь призму взаимодействия и взаимовлияния христианского и дохристианского мировоззрений, показано характер соотношения дохристианской и христианской религий; выявлено аспекты взаимоотношения вышеупомянутых феноменов в литературе Киевской Руси XI–XIII вв.

Ключевые слова: дохристианское мировоззрение, христианство, литература Киевской Руси, книжник.

Надійшла до редакції 11.10.2014 р.

УДК 0447/4

А.В. Поплавська

ВПЛИВ ХРИСТІАНСТВА НА КУЛЬТУРУ ГОСТИННОСТІ УКРАЇНЦІВ

Актуальність феномену гостинності зумовлюється багатовіковою традицією шанобливого приймання й частування гостей, притаманного усім народам світу, зокрема й східним слов'янам. Функціонально гостинність сприяє саморегуляції соціуму, забезпечуючи його стабільність в умовах мультикультурізованого світу й толерантне співіснування з іншими його суб'єктами. Гостинність правомірно вважати притаманною конкретному соціумові модель поведінки, сформовану на основі усталених звичаїв, традицій, локальних норм моралі і права та інших суспільних установок.